SIR BÖLGESİ KAZAKLARININ EVLİLİK TÖRENLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (19 YY. – 20. YY. BAŞLARI)

Assessment on Wedding Celebration of Presyrdariya Kazakhs (1800's- Early 1900's)

Doç. Dr. Tattigül KARTAEVA*

ÖZ

Makalede 19 yy. – 20 yy. başlarında Sırderya nehrinin aşağı bölgelerinde yaşayan Kazakların kız isteme ve nikâh meselelerinin özellikleri ele alınmaktadır. Sırderya nehri çevresinde yaşayan Kazakların kız isteme ile ilgili gelenekleri, diğer bölgelerde yaşayan Kazaklara göre çok farklıdır. Hatta bölgedeki örf ve adetler de ilden ile değişmektedir. Kız istenmeden önce, damadın babası bütün akrabalarının tavsiyelerini dinlemek için bir meclis açar. Sonra damadın babası kız istemek için, gelinin bulunduğu köye kendi akrabaları arasından bir "haberci" gönderir. Cavşıdan (Kızı istemeye giden ilk kişi) gelinin babasının onay verdiği haberini alınca, damadın babası başlık parası miktarını belirlemek, evlilik sözleşmesini yapmak ve gelini vermek üzere bir aracı grubu gönderir. Gelinin ve damadın köyüne dünürlerin gelmesine "kuda tüsu" (resmi olarak kızı istemeye gelme adeti) denir. Bu sırada kadınlar ve dünürler arasında çeşitli oyunlar oynanır. Böyle kutlamalar birkaç gün devam edebilir. Gelini sadece başlık parasının tamamının ödenmesinden sonra gönderebiliyorlar. Nikâh merasimi ve gerdek gecesi gelinin köyünde yapılır. Kocasının evine getirilen genç gelin üç gün "şımıldık" (yeni gelen gelini şımıldık adlı gizli perde arkasında saklarlar) arkasında bekler. Sonra "betaşar" (yeni gelen gelini eşinin akrabası ve komşuları ile tanıtma) töreni düzenlenir. Betaşar töreninde, geline ince bir başörtüsü örtülür. Şarkıcı, dombırayla sırasına göre damadın akrabalarının isimlerini söyler ve gelin onların her birine ayrı ayrı selam verir. Sonunda şarkıcı sopa ucuna bir bez parçası ya da mendil takıp şiirler eşliğinde gelinin yüzündeki örtüyü kaldırır. Çeyiz verme, gelinin ilk defa baba evini ziyaret etmesi gibi adetlerin hepsi geleneklere uygun olarak devam eder.

Anahtar Kelimeler

Dünür gitme, başlık parası, nikâhın kıyılması, gelin çıkarma, duvak açma

ABSTRACT

The article deals with wedding customs and traditions of Presyrdariya Kazakhs by 1800's and early 1900's. Wedding traditions of Presyrdariya Kazakhs are differ from other regions Kazaks land. Even province to province, customs are varied in this region. Before the decision, which girl to be appropriate for his son, groom's father gathers his relatives for advice. Then he sends one of his relatives as a "Messenger" to the bride to be village to propose. After the approval, groom's father sends mahchmakers to bride's family to make up a marrige contract and determine the amount of the price will be paid for the bride. During this process, woman at the bride's village and matchmakers plays some games. This celebrations continious for a couple of days. The bride to be is ready taken to the groom's village, after the agreed price paid to her father. Wedding celebrations are held in the bride's village. Young bride hides behind a curtain, called "şımıldık", in the groom's house for three days. After three days, the bride introduced to groom's relatives with ceremony celled "Betaşar". During this ceremony, bride has a scarf on her head, which covers her head and face, and this scarf is taken by a singer (who sing his blessing song along withhis "dombra") with a stick. These customs proceed according the tradition.

Key Words

Matchmaking, the bride price, marriage, thebride'sfarewell, revealingthe bride's face

* El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Fakültesi, Almaty/Kazakistan, kartaeva07@mail.ru

Giriş

Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Kazak halkının içinde evlilik meseleleri büyük bir rekabet halini almıştır. Değişik inançlar, yeni örf ve âdetler eklenmeye başlanmıştır. Geleneksel Kazak ailelerinin örf ve âdetlerinde, dünür gitme ve nikâha kadarki dönemi içine alan evlilik hazırlıklarında, bölgeler arasında birtakım özellikler görülür. Bölgesel âdet farklılıkları özellikle "kalın mal" dediğimiz, başlık parasının miktarında belirgin olarak göze çarpar. Makalemizin araştırma alanını oluşturan Sır bölgesi olarak adlandırdığımız, Sirderya nehrinin güney bölgelerinde yaşayan Kazakların evlilik âdetlerinde üç temel bölgesel farklılık bulunur:

Dünür Gitme

Sır bölgesi Kazaklarında halkın sosyo-ekonomik durumuna göre gençlerin evlilik yaşları değişmektedir. Varlıklı aileler oğullarını 12-15 yaşlarında evlendirir. Maddi olanakları daha kısıtlı ailelerde ise evlilik yaşı daha geç bir tarihte olup 30 yaşlarına kadar uzadığı görülmüştür. Kazalı kazasında yaşayan zengin Kazaklar oğullarını 9-15 yaşlarında evlendirmiştir (Grodekov, 1889: 55; Kostanayev, 1894: 22). Kazak aileleri arasında kız çocuklarını beşik çağında atastırırlar[1] ya da söz keserler (Paşino, 1868: 55). Geleneksel hukukta nikâh yaşı ise erkekler için 15 yaş, kızlar için 16 yaş olarak kabul edilir (Zagryajskiy, 1876: 151; Makovetskiy, 1886: 2).

Sır bölgesi Kazakları, evlilik çağındaki oğullarına kız istemeden önce yakın akrabalarıyla görüşerek onların da fikirlerini almak için meclis kurarlar. Dünür gitmeye ve kızı istemeye karar verildikten sonra oğlanın babası kızın ailesine *cavşı (elçi)*[2] gönderir. Kızın babası dünür gelmelerine razılığını bildirirse elçiye kiyit (Kazaklarda dünüre verilen hediye elbiselerdir) giydirir: *"Kiyit giysin, soyum (kesimlik hayvan) yesin, dünür gelsin"* der. Bundan sonra oğlanın babası yakın akrabalarını, ağabey ve kardeşlerini alarak dünür gider. Dünürlerin sayısı yaklaşık olarak 3 ila 9 kişi arasındadır. Danışman meclisine bu bölgede "maslihat" adı verilir (Divayev, 1900: 15).

Başlık Parası Miktarı

Geleneksel Kazak toplumunda evlilikler başlık parası olmadan yapılmazdı. Bu başlık parasına "kalın veya kalın mal" da denir. Kalın, akrabalık ilişkilerini sağlamlaştıran kıymetli bir hediye olarak tanımlanır. "Bas jaksı", dünür gitme âdetinde gelini almak için verilen başlık parasının en kıymetli parçalarından kabul edilir. Bas jaksı olarak günlük yaşama ait dört çeşit eşya kabul edilir. Bunlar: av tüfekleri, harp zamanında vücudu koruyan zırhlı gömlek, at yarışlarında kullanılabilecek has atlar ve güçlü develerdir. Bu dört çeşit eşyanın her biri, 5 adet büyük baş hayvana bedeldir. Bahsi geçen kıymetli eşyalara sahip olmayan bir kişi bunların karşılığında 20 adet büyük baş hayvan vermelidir (Ballyuzek, 1871: 74-75). H.Kostanayev, başlık parasının damadın babasının ekonomik durumuna göre değişebildiğini belirtmiştir. Sır bölgesi Kazaklarında başlık parası miktarını hali vakti yerinde olanlar, orta sınıf ve yoksul sınıfın vereceği miktara göre üçe ayırarak inceler. Kazak halkında "baylar" olarak nitelendirilen zenginlerin verdiği

kalının 47 parçadan oluştuğunu bildirir. Bas jaksı 9 baş devedir. 8 adet yavrulu kısrak, 16 baş hayvan, 8 adet üç yaşına girmiş at veya sığır, iki yaşında 7 baş tay, 1 baş özel bakımlı kısrak, bir at veya bir deve, bir dişi at (Kazaklarda Biye olarak adlandırılır); ayak jaksı denen ayak hakkı diyebileceğimiz 1 deve, 1 at, 1 inek ve tüfek verilirdi. Orta sınıf ekonomik gelire mensup Kazakların verdikleri kalın miktarı 27-37 baş hayvan arasındadır. Halkın ekonomik olarak en düşük sınıfına mensup insanlara "kedey" (yoksullar) denir. Onların verdiği başlık parası "döngelek kalın" (yuvarlak kalın) olarak adlandırılıp 7 ila 9 baş maldan ibarettir. Yoksul aileler arasında başlık parası verilmeyen evliliklere de rastlanılır. Bazı dönemlerde at ve develer kalın olarak kabul edilmezdi. 1 adet at veya deve, 6 ila 8 koyuna karşılık gelirdi (Kustanayev, 1894: 24). İ. İbragimov ise başlık parası miktarının "aksüyekler" olarak adlandırılan soylular arasında 57, "baylar" (zenginler) arasında 37, orta sınıf arasında 27, "kedeyler" arasında ise 17 baştan meydana geldiğini kaydeder (İbragimov, 1872: 128). P.Makovetskiy, en düşük kalın miktarının 17 baştan meydana geldiğini belirtir (Makovetskiy, 1886: 5). Sır bölgesi Kazaklarının başlık parası miktarı ile kuzey batı Kazaklarının verdikleri başlık parası miktarı arasında önemli bir farklılık olduğu söylenemez (Altınsarin, 1870:4).

N. Grodekovise Perovsk (İdari ilçe) Kazakları arasında başlık parasının, kara mal, bas jaksı, süt parası, toymal ve ilüden (nişanlısını görmeye giderken damadın yanında götürdüğü hediyelerdir) meydana geldiğini söyler. "Kara mal" başlık parasının en önemli kısmına denir. Buna gelinlik hakkı da diyebiliriz. Kara malın içindeki 47 parçanın içine "janama jaksı" olarak adlandırılan bir at veya bir deveden oluşan başlık parası ile "jeke tu biye" (has dişi at), "kalın deve" ve süt parası girer. Bas jaksının içinde hayvanlar ile birlikte "kiyit" denen giysi de yer alır. Örneğin: Hali vakti yerinde olan Kazaklar arasında kara mal, 60 kuzulu, 60 kuzusuz koyun; orta sınıf Kazak aileleri arasında 40 kuzulu, 40 kuzusuz koyun; kedeyler arasında ise 30 kuzulu koyun olur. Bas jaksı ise zenginler arasında 60 "tusak" (1-2 yaş arasındaki koyun); orta sınıf için 40 tusak; kedeyler arasında ise 1 deve, 1 attan ibarettir. Zenginler "toy mal" olarak adlandırılan başlık parası için 100 koyun, "ilü" denen nişanlıyı görmeye giden damadın getirdiği hediye olarak 10 deve, 20-30 at verirler. Orta sınıfa mensup Kazaklar ise bu miktarların hemen hemen aynısını, belki biraz daha azını verir. Kedeyler ise maddi imkânları el verdiği ölçüde başlık parası verirler, güçleri yetmediği durumlarda ise bu miktarı vermeden evlenirler. N.Grodekov, başlık parasının para ile ödenmesine "domalak kalın" dendiğini kaydeder ve Perovsk kazasında kalın bedeli olan 60 kuzulu koyun ve 60 kuzusuz koyunun, 500 rubleye tekabül ettiğini belirtir (Grodekov, 1889: 78-79).

Sır bölgesi Kazaklarının ödedikleri başlık parası miktarları, ayırdığımız üç toplumsal sınıf içerisinde de Sirderya eyaletinin diğer bölgelerinden farklılıklar gösterir. Örneğin: Evliya Ata kazasının zenginleri arasında kara mal, 8 adet taylı kısrak, 12 adet

kuzusuz koyun veya 80 kuzulu, 40 kuzusuz koyundan; bas jaksı 5 ila 12 adet deveden; ayak jaksı 3 adet deveden; toymal ise 9 ila 20 adet attan oluşur. Buna karşın Çimkent eyaletinin zenginleri 47 parça olan başlık parasının içerisinde 8 adet taylı kısrak (daha sonraları 4 adet taylı kısrak ve 60 koyun olarak olarak değişti), 2 ila 4 yaşlarında 12 adet genç at (daha sonraları bu 12 adet atın altısının yerine 30 koyun verilmeye başlandı. Geri kalan 6 at içerisinde kısır at, tay, ilave at, özel kısrak, hörgüçlü deve bulunuyordu) verir. Ayrıca bu saydıklarımıza ek olarak elbiselik kumaşlar, at yarışları ve kökpar oyunları için verilecek özel armağanlar yer alır (Grodekov, 1889: 79-82). Kızın babası, dünürlerine yaklaşık 100 koyun değerinde hediye verir. Oğlanın babası "bata ayak" (son dua) olarak adlandırılan duayı okuyan dünürüne bir deve, bir at gönderir. Kızın babası ise bu hediyeyi getirenlere at verir, "şapan" adı verilen kaftan hediye eder. Bu karşılıklı hediye alışverişinden sonra oğlanın babası dünürünü evine çağırarak başlık parasının 2/3'ünü verir ve gelen diğer dünürlere deve, at, kaftan hediye ederek düğünü gerçekleştirir (Divayev, 1900: 16).

Başlık parası kızın babasına verilir, eğer kız yetim ise amcalarından biri kabul eder. Babası veya amcaları bu başlık parası miktarınca kızın çeyizini yapmakla yükümlüdür (Zagryajskiy, 1876: 158). N. Grodekov ise oğlanın enişteleri ve ağabeylerinin de imkânlarına göre başlık parasını denkleştirmede yardım ettiklerini yazar (Grodekov, 1889: 114). Başlık parasına akrabaların, özellikle de amcaların katkıda bulunmaları geleneği günümüze kadar gelmiştir. "Aziatskaya Rossiya" adlı derleme eserde Perovsk bölgesinde, varlıklı Kazak ailelerinin ödedikleri kalın miktarı 500 rubledir; 3 adet deve, 2 adet at, 1 adet taylı kısrak verirler. Düğün için toymal olarak 100 adet koyun verilir. Zamanla bir tür çeyiz parası olan "jasau akısı" da başlık parasının içine dâhil olmuştur. Ayrıca yeni bir "kiyiz üy" (keçeden yapılmış otağ) kurmanın bedeli olarak 10 adet deve, içindeki eşyaların bedeli olarak da 20 ila 30 kadar at verilir (Aziatskaya Rossiya, 1914: I, sayfa 161). Bu çalışmada "jasau akısı" olarak gösterilen başlık parası çeşidini, N. Grodekov eserinde "ilü" olarak gösterir. P. Makovetskiy ise ilü olarak deve, gümüş, kilim verildiğini belirtir (Makovetskiy, 1886: 16). Başlık parası için yapılan anlaşmaya "nikâh sözleşmesi" denir. Başlık parası üzerinde anlaşmaya varıldıktan sonra dua okunarak hayır dilenir.

Kız isteme günü geldiğinde kız tarafı dünürler için eğlence tertipler. Bu eğlence "kuda tartıs" (dünürler çekişmesi) oyunuyla devam eder. Dünür karşılama geleneği, daha sonra sofra başında kurbanlık hayvanın kuyruk ve karaciğerinden hazırlanan yemek ziyafetiyle devam eder. Sonra köyün kadınları çadırın tepesinde yer alan "şanırak" adlı yuvarlak boşluktan aşağıya doğru deriden yapılmış kovayı sarkıtırlar. Dünürler bu kovaya maddi imkânlarına göre hediyeler bırakarak işarette bulunurlar. Kovanın içindeki hediyeleri, paraları kadınlar kendi aralarında paylaşırlar. Ertesi gün kızın babası dünürlerine kiyitini verip uğurlar.

Dünür olunduktan sonra kız tarafı, damadın köyüne dünürleşmeyi devam ettirecek olan bir elçilik heyeti gönderir. Elçilik heyetinden gelen sonuca göre kızın babası, kendi kardeşleri ile beraber dünürlerle anlaştıkları kalın mal ve kiyitin bir kısmını beraberinde alarak damadın köyüne gider. Kız tarafının bu yolculuğuna "kuda tüsu" denir. Kız tarafından dünürleşmek için gelen bu dünürlerin sayısı âdet olduğu üzere 1-2 kişiden ibarettir. Damadın köyünde de, kız tarafının köyünde olduğu gibi dünürler için çeşitli eğlenceler tertiplenir. Ertesi gün, başlık parasının bir kısmı verilir. Dünürler koyunu alması halinde, koyun çobanına "şapan" adlı kaftan veya birkaç metrelik kumaştan ibaret "tusak bağı" adlı hediyeyi verir. Dünürlerin at alması durumunda ise at çobanına "kurık bağı" olarak adlandırılan şapan ve gömlek verilir. Dünürler köylerine döndüklerinde damadın babası, oğlunu getirerek "damat görümlüğü" sorar. Damat görümlüğü zenginler arasında 1 at değerinde olmuştur. Bu karşılıklı başlık parası, kalın verilmesi âdetlerinin yıllarca sürdüğü de olmuştur. Dünürleşme sürecinin bozulması halinde, bu durumdan sorumlu olan taraf, aldığı hediyelerin tamamını iade etmek durumundadır. Ayrıca, "toğız" (dokuz eşyadan oluşan ceza türü) adı verilen bir çeşit cezayı da ödemekle yükümlüdür. Dünürler arasındaki anlaşmazlıklarda beyler adaleti sağlamaya çalışır, dünürleri akraba olacakları hatırlatılarak barıştırmak isterler (Grodekov, 1889: 114).

Başlık parasının bir kısmının veya tamamının ödenmesinden sonra müstakbel damat, kızın köyüne nişanlısını görmek için gider, bu geleneğe "urın baradı" adı verilir. Damadın bu ziyareti de çeşitli gelenekleri beraberinde getirmiştir. Damat, kızın köyünün yakınlarına geç saatlerde gelerek beraberindeki yoldaşını kıza haber vermesi için vazifelendirir. Kızın akrabaları nişanlısını görmeye gelen damadı karşılamak için hazırlanırlar. Köyün kadınları gelini görmeye gelen damat adayı için gerekli odayı hazırlayıp damadı davet etmek üzere elçi gönderir. Elçi, kaftanın ve birkaç metrelik basmadan oluşan "şavıp keldi" olarak adlandırılan hediyenin sahibi olur. Damat ise "entikpe", "çadır hediyesi", "baldız görümlüğü" gibi hediyeler verir. Damat, kızın annesine "süt parası" olarak bir deve ve bir kilim verir. Kızın yengeleri damat adayını kızın bulunduğu çadıra getirirler. Kız, anne babasının evinin perde ile bölünmüş sol tarafında damadı bekler. Damadın, kız evine olan bu ilk ziyaretine "esik aşuv" (kapı açmak) denir. Esik aşuvdan sonra da, "esik aşar" (kapı açar), "tösek salar" (döşeğini yayar) âdetlerinde de damadın çeşitli hediyeler sunması gereklidir. "Esik aşuv" yani damada kız evinin kapısının açılmasından sonra damat, kız tarafında gecelemek için kalma iznini almış olur. Bazı zamanlarda kızın annesinin izniyle müstakbel damat, gelinlik kızı baş başa konuşmak için köyün dışına çıkarır. Buna "kalındık oynatuv" adı verilir (Kustanayev, 1894:26-27).

Gelin Çıkarma

Gelin çıkarma günü geldiğinde oğlan tarafı başlık parasının geri kalan kısmını, bununla beraber ayak jaksı olarak adlandırılan düğün malını, birkaç arşın uzunluğundaki kumaş

parçasını, "jengetaylık" denen yengeler için ayrılan iki yaşındaki deveyi beraberinde getirirler. Kızı evinden almadan önce, gençler arasında "Jar-Jar"[3] ve "Auşadiyar"[4] adlı şarkılar söylenir (Divayev, 1900: 27-28). Damat tarafından gelen erkekler ise evliliğin sorumluluğu, babanın kıymeti ve kız tarafındaki akrabaları hakkında övme şarkıları söylerler (Lazarevskiy, 1862: №151).

Nikâh kıyılmadan önce gelinin akranları damattan para alabilmek için "kız kaşar" (kız kaçar) adlı oyunu oynarlar. Perovsk kazasında "kız kaşar" oyunu için köyün delikanlıları mendil, havlu, yazma gibi parçalardan oluşan "müşe" ya da "müşe bası" olarak adlandırılan bir kaftanı, köyün aksakalına (aksakal, bulunduğu bölgenin sözü geçen yaşlısı) hediye ederler (Grodekov, 1889: 72).

Gelinlik kızı evinden yolcu ettiği sırada uygulanan gelenekler, yengelerin damat adayından hediye almak için yaptıkları çeşitli oyunlar ile doludur. Bunların belli başlıcaları şunlardır: Kol ustatar (gelinin elini tutuş), damadın gelinin yengelerine hediyeler vermek suretiyle gelinle buluşup elini tutmasına denir. "Kempir öldi" (kocakarı öldü), damadın otağa girişi engellenerek büyük yengelerden birisinin kapı önünde ölü taklidi yaparak yatmasıdır. "Bakan saldı" (direk dikti), damat ile gelinin beraber yaşayacakları otağı kaplayan örtünün açılması, bir anlamda çadıra giriş iznidir. "İt ırıldar" (köpek hırlar), yengelerden birinin damadın otağa girişini engellemek için köpekler gibi hırlaması olarak adlandırılır. "Artına jatar" (arkasına uzanmak), yengelerden birinin hediye almak için gelinlik kızın arkasına uzanmasıdır. "Kız kuşaktar" (kızın kucaklanması), bu gelenek adından da anlaşılacağı üzere kızın kucaklanması geleneğidir. "Şanırak köterer" (çadırın oluşturulması), Kazak otağlarının en üst kısmında yer alan şanırağın yükseltilip içinde yaşanılacak olan otağın hazır hale getirilmesi geleneğidir (Divayev, 1900: 21).

Evlilik âdetlerinden nikâh kıyma, kızın evinde gerçekleştirilir. Kazaklar arasındaki nikâh kıyma ile ilgili adetleri N. Grokedov kendi çalışmasında derlemiştir. N. Grodekov'a göre Taşkent bölgesinde imamlara, imam nikâhını kıydığı için 40 tıyın (kuruş, bozuk para), bölgenin beyine 2 ruble verilir. Perovsk kazasında nikâh kıydıran aile maddi durumlarına göre 1 koyun ve 40 tıyın, bazen 4 ruble, 40 tıyın öderler veya bu hizmetin karşılığı olarak çeşitli hediyeler verirler. İmam ile beraber köyün beyi de mutlaka bulunur. Taşkent bölgesinin aksine burada beye para veya hediyeler verilmez, imama ise hizmetinin karşılığı olarak kaftan, koç veya 4 ruble para verilir. Eğer, evlenecek olan gelin bir dul ise imama verilen miktar yarıya düşer (Grodekov, 1889: 68-69). P. Makovetskiy'e göre imamlara nikâh kıymalarının karşılığı olarak 40 tıyın verilir. Köyün beyinin nikâhta yer almaması durumunda bile âdet gereğince belli bir ücret ödenir. P. Makovetskiy, imam nikâhının, gelinlik kızın evden ayrılmadan önce "kız kaşar" ve "tartıs" olarak adlandırılan gelenekler bittikten sonra gerçekleştirildiğini yazar (Makovetskiy, 1886: 11).

Kazalı kazasında, bir kap suyun içine gümüş küpe veya yüzük bırakı-

larak beyaz bir örtü ile ağzı kapatılır. Damat ağzı kapatılan kaba bir ağaç parçası iliştirir. Nikâh kıyıldıktan sonra nikâh suyunu önce damat, sonra gelin geri kalan kısmınıda nikâha şahitlik edenler içer. Su kabını kapatan beyaz örtüyü şahitler, içerisindeki küpe veya yüzüğü ise gelin ile damat alıp, bunu nikâh hatırası olarak saklarlar. Nikâh sonrası kız ve damat, özel hazırlanmış olan otağda bir müddet yalnız bırakılır (Grodekov, 1889: 68-69). N. Kalmakov, yüzük veya küpeyi su kabının içine gelinlik kızın bıraktığını ve beyaz bir örtüyle kapatıldığını yazar. Ağzı nikâh boyunca kapalı olan su kabı sonradan açılarak içerisindekiler çıkarılır ve gelin ile damat içerisindeki suyu içer (Kalmakov, 1910: 228). P. Makovetskiy ise nikâh işleminin gelinin evden ayrılmasından önce kıyıldığını söyler, imam nikâhından sonra ise otağ kurulduğunu belirtir (Makovetskiy, 1886: 11, 20).

İmam, nikâha "Âmin, Allahu Ekber" dedikten sonra dua ederek başlar. Gelin kız, kendi akranlarıyla beraber bir perdenin arkasında bekler. Damat, yanındaki iki şahit ve nikâhta yer alan diğer kişiler otağın tam ortasında otururlar. İmam kızın anne ve babasının adı ile kızın adını söyleyerek *"Kendinize eş olarak kabul ediyor musunuz?"* diye sorar. Damat bu soruya *"Kabul ediyorum, kabul ettim"* diye cevap verir. Daha sonra aynı soruyu gelin kıza da sorar ve gelin kız da aynı cevabı verir. Şahitler, sorulara cevap verildikten sonra "Şahidiz" diyerek şahitlik ederler. İmam daha sonra hutbe okur. Dualar okunduktan sonra içerisinde yüzük, bozuk para, küpeler bulunan, ağaç su kabı getirilerek imamın önüne konur. İmam, suyun içine şeker ve benzeri tatlandırıcılar ekleyerek üfledikten sonra önce damat ile geline daha sonra da şahitlere uzatarak her birine bir yudum "nikâh suyu" içirir (Kustanaev, 1894: 31-32). Nikâhın sonlarına doğru kızın anne ve babası damada: *"Size bir can verdik, ona iyi bakınız. Eziyet edip, dövüp, kötü sözler söyleyip, incitmeyiniz."* der. Damadına bu tür nasihatler verdikten sonra kızlarına dönerek: *"Kızım kötü olma, öyle olursan ailene nalet getirirsin"* nasihatini verir (Grodekov, 1889: 70). Nikâhı kıyılan çift, özel olarak hazırlanan otağa girer. Nikâhtan sonra gelin, annesi ile beraber, erkek tarafının refakatinde damadın köyüne doğru yola çıkar.

G. Zagryajinskiy, nikâhın kızın köyünde iki şahidin eşliğinde kıyıldığını ve imamın, kıydığı nikâhın parasını evli çiftin maddi imkânlarına göre aldığını yazar (Zagryajinskiy, 1876: 157).

Sovyet hükümetinin imam nikâhına yasak getirmesine karşın, bu dönemlerde dahi Kazak ailelerinin imam eşliğinde gizlice nikâh kıydırdıkları bilinir.*"İki taraftan razılığını gösterebilecek şekilde yazılı kâğıt"* alınır. Bu bilgiler saha araştırması sırasında edinilmiştir (Araştırmacının gezi notlarından).

Gelin çıkarmada, geline *savkele* (Kazak Türklerinde gelinlik kızların başlarına taktıkları süslü başlık) giydirilirdi (Lazarevskiy, 1862: №154; Alektorov, 1888: №12; Resim 1). Savkelenin o dönemdeki maddi karşılığı 5 ila 25 adet at değerindeydi. Kız çeyizinin en önemli parçası bu savkeledir (İbragimov, 1872: 142). N. Kalmakov ise savkelenin miras olarak nesilden

nesile aktarılan bir parça olduğunu kaydeder (Kalmakov, 1910: 227-228). Gelin evden çıkarken "av-jar" ile "sınsu"[5], annesi ise "koştasuv eni" denen veda türküleri okur. Kız daha sonra ata bindirilerek çeyizi ile beraber damadın köyüne doğru yola çıkartılır. Çeyizin miktar olarak başlık parasından az olmamasına dikkat edilir. Damatla gelin, damadın köyüne, gelinin annesiyle birlikte gelir.

Resim 1. Gelini evinden yolcu etme anı (19. yüzyıl)

Kızın çeyizi, Sır bölgesi Kazakları tarafından "düniye aparuv" *(dünyasını götürmek),* "düniyesin berüv" *(dünyasını vermek)* olarak adlandırılır. 1970-1980 yıllarında dahi çeyizde, otağ kurmak için gerekli el yapımı keçeler ve kilimler bulunurdu. Sadece Sır bölgesi Kazaklarına mahsus ilginç bir gelenek vardır. Buna göre kızın annesi 10 ila 20 metre kadar olan beyaz çarşafı yere serer. İki dünür karşılıklı olarak bu çarşafın içine girerler. Daha sonra onların etrafındakiler bu çarşafı gövdelerine kadar kaldırarak *"otağları geniş olsun",* daha sonra bu çarşafı omuzlarına kadar kaldırarak *"şanırakları (kubbeleri) yüksek olsun"* derler. Bu gelenekte dünürlerin karşılıklı çarşafa girmeleri, *"dünürler iyi anlaşsın ki, kız ve erkek arasındaki tartışmalarda arabulucu olabilsinler"* anlamını taşır. Beyaz çarşaf ve etrafındakiler ak otağı, beyaz çarşafın kadınlar tarafından kaldırılması ise şanırağı simgeler. Çarşafın renginin beyazlığı ise temizliği, aydınlık, mutlu bir geleceği belirtir. Bu gelenekten sonra çarşafı damat tarafının kadınları bölüşerek aralarında paylaşırlar (Araştırmacının gezi notlarından).

Kazalı, Aral bölgelerinde, çeyizin bir kısmı yakın akrabalara dağıtılırdı. Çeyiz, damadın köyüne geldiğinde dünürleri bekleyen damadın en yakın akrabaları çeyizin parçalarından halı, kilim ve başka büyük parçaları yakınlara"kalau-sıylık", yani hediye olarak dağıtırlardı (Araştırmacının gezi notlarından). Kaynana, bu dağıtıma başkanlık ederdi. İnsanlar çoğu zaman kaynananın verdiklerini kabul ederlerdi. Bu âdet Kazakistan'ın doğu tarafında yer alıyordu, sonradan önemini kaybetti (Duzhan, 1855: 473). Sır Bölgesinin bazı bölgelerinde bu tür bir çeyiz dağıtımı görülmez.

Sır bölgesinde, gelin damada vardıktan sonra kıza giysi verilmesi, annenin görevi olarak kabul edilir. Bu gelenek "kiyim aparuv" (giysi gönderme) olarak isimlendirilir. Kızın annesi tarafından hazırlanan giysiler, sandıklara doldurulur. Giysileri göndermek için kızın iki veya üç yengesi görevlendirilir. Giysileri getiren yengeleri, damadın ailesi karşılar ve kiyit hediye ederek uğurlar. Bölge sakinlerinden edinilen bilgilere göre giysilerin gönderilmesi geleneği, evliliğin bir türü kabul edilen "kız kaçırma"nın

sonucunda ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi önceleri gelin çıkarken çeyizi ile giysileri beraberinde götürülürdü (Araştırmacının gezi notlarından).

Yeni evlenmiş kız, eşiyle bir yıl geçirmeden veya bir çocuk doğurmadan annesini, babasını, akrabalarını ziyaret edemez (Alektorov, 1888: 12). Kızın, evlendikten sonra anne babasına olan bu ilk ziyareti "esik aşuv" (kapının açılması) olarak adlandırılır.

Nikâh Türleri

Kazak toplumunda, gelinin akrabalarından bir kız ile damadın akrabalarından bir erkeğin evlenmesi, yani *süyek jañğırtuv* (kemik tazelenmesi) oldukça nadir karşılaşılan bir durumdur. Aynı evin iki kızı ile abi kardeşin evlenmesine Kazak toplumda izin verilmez; dünürler ve âdetler böyle bir evliliğe engel olurlar (Araştırmacının gezi notlarından). Eğer gelin kız herhangi bir sebepten dolayı vefat ederse damadın baldızı ile evlenmesine izin verilir. N.Grodekov'un yapmış olduğu araştırmalara göre başlık parası ödenmiş olan gelin kızın vefat etmesi durumunda, kızın babası damadına, kızın küçük kardeşini veya akrabalarından başka bir bekâr kız vermek zorundadır. Bunun gibi durumlarda ödenen paraya, "baldız kalın" (baldız başlığı) denir. Baldız kızın yaşı küçük ise kızın babası damadından kızın büyümesi için beklemesini rica eder. Damat buna razı olmazsa vermiş oldukları başlık parasının 2/3'i damada iade edilir; 1/3'i kızın babasında kalır. Baldızı damat istemezse erkek tarafının kararıyla damadın erkek kardeşi baldız ile evlenebilir. Damadın gelini görmek için gelişi "jasırın kelüv", yani gizlice olursa herhangi bir ek başlık parası verilmez. Eğer "urınbaradı, urınkelüv" şeklinde, yani damat yengelerine hediye alarak gelirse baldız başlığına ilave olarak başlık parasının yarısını eklemek durumundadır. Eğer kız tarafının, erkek tarafına verebileceği bir gelinlik kız yok ise erkek tarafı vermiş oldukları bir taylı kısrak dışındaki bütün çeyizi geri alır (Grodekov, 1889: 56-57).

Ailelerin boşanması, Kazak toplumunda nerdeyse hiç karşılaşılmayan bir olaydır. Kazak toplumunda kız ile erkeğin sözlendikten sonra nikâha kadar olan süre içerisinde sözlülük hali iki durumda bozulurdu. Bunlardan ilki, erkeğin gelini görmeye gittiğinde gelin kızın başka bir erkekte gönlü olduğunu fark etmesidir. İkincisi ise erkeğin başıboşluğunun getirdiği bir sonuçtur. Nikâhtan sonra, erkeğin ailesinden habersiz olarak yedi yıldan fazla bir süre evinden ayrılması durumunda kız ve erkek boşanmış kabul edilir (Grodekov, 1889: 90). Tartışmanın büyüklüğüne göre köyün ihtiyarları da devreye girer; akrabalar çifti barıştırmaya çalışır. Bir kadının kocası vefat ederse "amengerlik"[6] ile başlık parası ödemeksizin tekrar evlendirilir (Grodekov, 1889: 86).

Koca evden ayrıldıktan 9 ay 10 günden fazla bir zaman sonra, kadın hamile kalıp çocuk doğurursa başka bir deyişle başka bir adamdan hamile kalırsa olaya sebebiyet veren adam, kadının kocasına başlık parasını veya kızı ile kardeşlerinden birisini verir. Kazalı kazasında nikâhsız doğan bebeğin öldürüldüğünü, N.Grodekov çalışmasında kaydetmiştir. Bununla birlikte Kazalı'da evlilik dışı çocuğun dünyaya gelmesi çok az rastlanan bir

durumdur. Böyle durumlarda "barımta"[7] yer alır (Grodekov, 1889: 96-97).

Kazaklar arasında *kız kaçırma* usulüyle evlilik, birbirini seven çiftler arasında karşılaşılan bir durumdur. Kaynaklara göre eski zamanlarda kızı kaçırarak evlenme usulü hiç yoktu. Gelin olacak kızlar, dünürler arasındaki anlaşmaların yerine getirilmesinden sonra dua ile evden çıkarılırdı. Kızı kaçırma yolu ile yapılan evlilikler 1930'lu yıllardan itibaren yaygınlaştı. Sovyet Hükümeti'nin başlık parasına karşı başlattığı siyaset ve bu tarihlerde meydana gelen milyonlarca Kazak Türkünün ölümüne sebebiyet veren kıtlık nedeniyle kız kaçırma yaygınlaştı. Dünür gitme için gerekli maddi imkânlara sahip olmayan erkek, sevdiği kız ile anlaşarak herhangi bir miktar ödemeden evlenme yoluna başvururdu. 1930'lu yıllarda yaşanan kıtlık, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve 1950'li yılların zor şartlarında Kazak ailelerinde gerçekleşen evlilikler başlık parası olmadan yapıldı (Araştırmacının gezi notlarından).

H.Kostanayev, dünür gitme ile gelin çıkarma arasındaki süreyi, türlü bahanelerle kızın babasının uzatması durumunda damadın sevdiği kızı kaçırmasının toplum tarafından haklı görüleceğini, herhangi bir cezaya tabi tutulamayacağını yazar (Kustanayev, 1894: 29). Başka bir erkeğin sözlüsünü kaçırmak Kazak toplumunda çok az rastlanan bir durumdur. Erkeğin, sevdiği kızı kaçırmaya iten pek çok sebep vardır. Örneğin: Kızın babası damadını veya dünürlerini kendisine layık görmeyerek veya kızını daha fazla malı mülkü olan birine vermek isterse "kızım daha çok küçük" gibi çeşitli bahaneler sunar; anlaşmadan çekilmek istediği durumlar olur. Bu durumu fark eden damat, kıza haberciler göndererek onu kaçırmak istediğini belirtir. Kızı çeşitli uğraşlar sonunda kaçırır.

Kızın babası, gelen dünürlerin mal varlıklarını beğenmeyerek kızını varlıklı ve kızdan oldukça büyük bir erkeğe vermek istediği durumlar da olur. Yaşlı bir adamla evlenmek istemeyen kız, daha önceden anlaştığı genç bir erkekle evlenmek için kaçmayı seçer.

Zagryajskiy'e göre "başlık parasının yarısını ödemiş olan genç, zor kullanarak bunu başaramayacaksa başka bir yol bularak sevdiği kızı kaçırabilir. Kızı bu şekilde kaçırarak evlenen erkek, kızı kendi köyüne götürmez; başka bir yerde olaylar yatışıncaya kadar tutar. Kız kaçıran erkeğin ailesi, kızın ailesiyle daha önce anlaştıkları meblağa biraz daha ekleyerek başlık parasını öder. Erkek tarafındaki akrabalar, kızın ailesinden özür dileyerek başlık parasını öderlerse kız kaçırıldığı için ilaveten ödenecek miktarı daha az öderler. Hadise sıcaklığını korurken bu türden bir özür olmazsa verilecek ceza 1 dokuz ila 3 dokuz arasında olur" (Zagryajskiy, 1876: 177).

Sözlenmiş bir kızın başka bir erkek tarafından kaçırılması durumunda, üç tarafın arasındaki anlaşmazlık büyüyüp beylerin kulağına gidecek olursa kızı kaçıran erkeğin ailesi verilen cezayı büyüklüğüne bakmaksızın ödemekle mükelleftir. Bu anlaşmada kızın babasının istekleri önemle dikkate alınır. Kız, kendisini kaçıran delikanlıyla evlendirilir. Kızı kaçıran kişi, kızın eski nişanlısının ödediği kalın

malın bedelini iade eder. Ayrıca karşılığında bir kız verir veya başlık parası öder. Herhangi bir sözlülük durumu olmadan kızın kaçırılması toplum tarafından namusa hakaret olarak algılanır. Buna benzer durumlarda kızın babasına başlık parasına ilaveten ceza olarak 3 dokuz ödenir (Zagryajskiy, 1876: 177). Bazı durumlarda ise kızın babasının bu durumu gurur meselesi yaparak kızını geri alıp, düğün yapıp, çeyizini vererek evlendirdiği görülür. Eğer kız istendikten ve kıza evlilik parası verildikten sonra, kız tarafı düğün tarihini belirsiz sebeplerle uzatıyorsa erkek tarafı kızı kaçırır.

Sözlenmiş, başlık parası ödenmiş bir kızın kaçırılması hususu çok nadir de olsa karşılaşılan bir durumdur. Henüz çocukluk çağında, birbirine dünürlük sözü verip çocukları beşik kertmesi yapan bazı ailelerin çocuklarında akli denge bozukluğu, kekemelik gibi noksanlıklar görülebilmiştir. Böyle bir insanla evlenmek istemeyen kız, sevdiği erkeğe varmak için kaçarak evlenir. Bunu namus meselesi yapan kızın ailesinin, kız kaçıran gencin köyüne baskın yaparak halkı gasp ettiği, kızı ile birlikte köyün başka kızlarını da zorla götürmeye çalıştığı hadiseler ile karşılaşılır (Arğınbaev, 1996: 137-143).

Bu konuda N.Kalmakov şöyle der: *"Evlilik hazırlıklarının, hem erkek hem de kız tarafı için büyük bir maddi yük getirmesinden dolayı, başlık parasını ödeyen erkek tarafının daha fazla maddi yüke girmesini önlemek için kızı kaçırmasına izin verilirdi. Kızların kaçırılmasından dolayı aileler arasında dargınlıklar sıkça olurdu. Kız ve erkek tarafının bir anlaşmaya varamadığı, fakat genç çiftin birbirini sevip evlenmek istediği durumlarda; meselenin uzamasının getireceği uygunsuz durum göz önüne alınarak başlık parasının üstüne bir miktar daha ceza ödenerek tatlıya bağlanırdı".* Bu ifadelere göre kız tarafının, kızının kaçırılmasına bazı hallerde karşı olmadığı anlaşılır (Kalmakov, 1910: 228).

Gelinin Damat Evine Gelmesi

Sır bölgesinde, damat evine giren gelin için "şımıldık" denen perde ile kapatılmış bir bölüm hazırlanır. Gelin, yeni evine alışsın diye perdenin arkasında köyün diğer kızlarıyla beraber bir süre bekletilir. Üçüncü gün "betaşar" olarak adlandırılan duvak açma merasimi yapılır (Kustanayev, 1894: 33). Sır bölgesinin aşağısındaki Aral, Kazalı, Karmakşı taraflarında gelinin başı, ipekten beyaz bir örtü ile kapatılır; bu örtü uzunluğu iki metrelik kırmızı bir kumaşla bağlanır. Kumaşın diğer ucu bir kamçının sapına iliştirilir. Kamçının sapı ise merasimi yöneten konuşmacının yardımcısının elinde olur (Araştırmacının gezi notlarından). Duvak açarken söylenen türkülerden birisini Divayev, Sirderya gezisinde kaydeder: *"Ayt, kelin, ayt, kelin, Attın basın tart kelin! Savıskannan sak kelin, Jumırtkadan ak kelin!"* (Divayev, 1900: 12-13).

Kızın aile fertleriyle tanıştırılması kaynatasından başlar. Daha sonra sırasıyla aile yakınlarıyla tanıştırılır. Gelinin duvağını açan genç, damadın en yakınlarına şiirler okuduktan sonra elindeki kamçıyı kaldırarak belgi (işaret) verir. İşareti alan gelin ve gelinin yakınları gencin önünde eğilip selam verirler (W. 1905). Günümüzde

duvak açma merasimi düğüne katılanlara selam vererek başlar.

Duvak açma merasimi son bulduktan sonra *"ateş ana, yağ ana, koru!"* diyerek ateşin üzerine yağ dökülür. N.Grodekov'a göre bu ritüel, önceleri oğlanın, kız köyüne gelip nişanlısını görmeye geldiğinde de yapılırdı. "Kız kuşaktar" (kız kucaklama) geleneğinden önce gelin kız, ocağa yağ dökerdi. Ateşe yağ dökme geleneği, "Şamanlık" inancının bir kalıntısıdır. Kaynana, aynı ateşte avucunu kızdırır ve gelininin başında gezdirirdi. Bu, gelinimizin yüzü sıcak, bize candan olsun anlamına gelir. Kazak toplumunda ateş evin koruyucusu, ocak ise tüttürücüsü olarak kabul edilir ve bunlara saygı gösterilir. Ateşe yağ dökmek, gelinin eşe, dosta, annesine, babasına saygısının belirtisi olarak gösterilir (Grodekov, 1889: 65,75). Günümüz Kazak toplumunda ateşe yağ dökme, eskisi gibi duvak açılırken değil, gelin çocuk doğururken yapılır. P. Paşino'nun yazdığına göre düğün sırasında Kökböri (at üstünde oynanan bir çeşit milli oyun, gökbörü veya kökpar) oynanır, bahadırların destanları okunurdu. Şarkıların okunup türkülerin söylendiği yerlerde imamlar, mollalar pek bulunmazdı (Paşino, 1868: 57). Düğün zamanında, düğün sahibinin kökpar oynatması geleneği, Sır bölgesinin köylerinde günümüze kadar devam etmiştir (Araştırmacının gezi notlarından).

SONUÇ

Sır bölgesi Kazaklarının evlilik törenleri ile nikâh meseleleri eski âdetlerden sayılır. Günümüzde bazı âdetler kendi özelliklerini kaybetmiş, bazıları ise sonradan eklenmiştir. Mesela: İlmi araştırmalara göre eskiden "ota (ateşe) yağ dökme" âdeti sadece gelin damadın evine geldikten sonra yapılırdı, şimdi ise damat gelinin evine ilk geldiğinde de bu âdet yapılır.

Sır Kazaklarının içerisinde özellikle Şiyeli, Janakorğan ile Aral, Kazalı, Karmakşı Kazaklarının arasında dünürleşme ile ilgili geleneklerde önemli farklılıklar yer alır. Aral, Kazalı Kazakları daha çok batı ve kuzey batı Kazakları ile dünür olurlar. Sır bölgesi Kazaklarının, Josalı'nın güney bölgelerindeki Kazaklar ile dünürleşmeleri nadir görülür. Sır bölgesi Kazaklarında, bölgenin güney doğusunda yaşayanları ile batısında yaşayanların bir birlerinden kız almaya karşı çıktıklarına şahit oluruz.

Sonuç olarak çalışmamızda kullanmış olduğumuz araştırmacıların notları, bölgedeki evlilik ile ilgili eski gelenekleri göstermesi açısından önem taşır. Bu çalışmaların önemi her geçen gün daha da artmaktadır. Eski zamanlardaki Kazak toplumunda aileler arasında ekonomik ve sosyal faktörler önemli rol oynar. Evliliklerde başlık parası ve çeyizin önemi büyüktür. Evlilik sürecinin her dönemi Kazaklara mahsus geleneklerle devam eder. Sır bölgesi Kazaklarının evlilik âdetlerindeki farklılıkların günümüzde de devam ettiği söylenebilir.

NOTLAR

1 Atastıru: İki ailenin anne ve babalarının kendi çocuklarını evlendirmek istemesidir. Daha çocuklar küçükken anlaşmalarına besık kuda, çocuklar doğmadan anlaşma yapılmasına ise bel kuda denir. Eğer kız çocuğun anne ve babası razı olursa kız ve erkek çocuk atastırılmış (nişanlanmış) olur. Atastırıldıktan sonra çeyiz ödenir ve onlar büyüdüğü zaman kesinlikle evlenirler.

2 Cavşı: *"Sizde laçin varmış, bizde sungur"* di-

yerek geliş sebebini belirtir. Söze başladıktan sonra *"karğıbay"* olarak adlandırılan hediyeyi kızın babasına takdim eder. Cavşı kendisine hediye edilen kaftanı giyer, *"şegeşapan"* denen hediye ata binerek geri döner.

3 Jar-jar: Kız uzatu toyunda (gelin ailesi tarafından yapılan düğün) kızlar ve erkek çocuklar (bay ve bayanlar) arasında (aytıs şeklinde) söylenen şarkı. Öz yurduyla vedalaşan gelini sakinleştirmek amacıyla söylenir. Jar-jar sözünün sık tekrarlanması "iki aşık", "yeni evlenenler" anlamındadır. Bu şekilde jar-jar yeni bir anlam kazanır. Kız uzatu toyunda (gelin ailesi tarafından yapılan düğün) değil damat tarafından yapılan düğünde söylenen şarkıdır.

4 Avşadiyar: Kız uzatu toyunda (gelin ailesi tarafından yapılan düğün) evlenen gençlere güzel nasihatler veren, geline öğüt veren türkü. Avşadiyarın birkaç şeklini Çin Kazakları kullanmaktadır. Günümüzde Kazakistan'da avşadiyar söylenmemektedir.

5 Av-jar: Kendi evinden damat evine gitmekte olan gelin tarafından söylenen "sınsu", yani anne ve babasına, arkadaşlarına, akrabalarına yönelik söylenen şarkı.

6 Amenger: Kocası ölen kadının sahibi ve onunla evlenmeye hakkı olan kişi, yani ölen adamın kardeşlerinden veya akrabalarından biri.

7 Barımta: Bazı nedenlerden dolayı [kişi ölümü, kız alıp kaşu (kızı zorla evlendirme amacıyla alıp götürmek) vb.] öç almak amacıyla başka köyün veya adamın atlarını alıp gitmek (çalmak). Çoğu zaman Barımtayı yapmadan önce uyarırlar. Barımta ile el konmuş hayvanların sahibi ödemelerini yaptıktan sonra hayvanlarını geri alabilir.

KAYNAKLAR

Alektorov, Aleksandr. *Osnovanie braka i svadebnye obychai u kirgizov.* Orenburgskij listok. 1888. №11-12.

Aziatskaya Rossia. T.1-3. Sankt-Piterburg: V tipografii tovarişestva A.F.Marsa, 1914.

Altınsarin, İbrai. *Öçerki obıçaev prisvatovstve i svadeb u kirgizov Orenburgskogo vedomstva.* Otdel rukopisey i redkih knih Natsional'noy biblioteki. Orenburg, 1870. 15 list.

Arğınbaev, Halel. *Kazak otbası.* Almatı: Kaynar, 1996.

Ballyuzek, Lef. *Narodnıe obıçai imevşie, a otçasti i imeyuşie v Maloy Kirgizskoy orde silu zakona.* ZOOİGRO. Vıp II. Kazan: 1871. S. 45-167.

Divayev, Abubakir. *Neskol'ko slov o svadebnom rituale kirgizov Sır-Dar'inskoy oblasti.* Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskogo Universiteta, 1900.

Duzhan, Konstantin. *Svadebnye obrjady u kirgizov Kokbektinskogo okruga.* Severnaja pchela. 1855, №92, S. 471-473.

Lazarevskiy, F. *Svadebnye obychai u kirgizov Orenburgskogo vedomstva.* Moskovskie vedomosti. 1862, №151, 154, 158.

Grodekov, Nikolai. *Kirgizi i karakirgizı Sır-Dar'inskoy oblasti. Yuridiçeskiy bıt. T.1.* Taşkent: Tipo-litografiya S.İ.Lahtina, 1889.

İbragimov, İshmurat. *Etnografiçeskie oçerki kirgizskogo naroda.* Russkiy Turkestan. Sbornik izdannı y po povodu politehniçeskoy vıstavki. Vıp 2-oy. Moskva: V universitetskoy tipografii Katkov i K., 1872., S. 120-152.

Kalmakov, N. *Nekotorıe semeynıe obçay kirgiz ov severnıh uezdov Sır-Dar'inskoy oblasti.* Kaufmanskiy sbornik. Moskva: Tipo-litografiya İ.N.Kuşnereva i K, 1910. S. 221-228.

Kustanayev, Hudabay. *Etnografiçeskie oçerki kirgiz Perobskogo i Kazalisnkogo uezdov.* Taşkent: Tipo-Litografiya Br. Pertsebıh, 1894.

Makovetskiy, P. *Materialı dlya izuçeniya yuridiçeskih obıçaev kirgizov.* Bıp. 1. Material'noe prabo. Omsk: Tipografiya Okrujnogo ştaba, 1886.

Paşino, P. *Turkestanskiy kray v 1866 godu. Putebıe zametki.* Sankt-Piterburg: 1868.

W. Betashar. *Vstuplenie molodoj zheny v novuju sem'ju.* Turgajskaja gazeta. 1905. №47.

Zagryajskiy, Georgi. *Yuridiçeskiy obıçay kirgiz o razliçnıh rodah sostoyaniy i o pravah im prisvoennıh. O narodnom sude u koçevogo naseleniya Turkestanskogo kraya po obıçnomu pravu.* Ejegodnik. MSTK. Vıp IV. Sankt-Piterburg: 1876. S.151-203.